

भाषाविज्ञान अध्ययन : एडवार्ड सपिरया सिद्धान्त

दीपा महर्जन

आंशिक शिक्षक, नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग
email: deepa.maharjan@cdnb.tu.edu.np

मनु सामाजिक प्राणी खः । समाजय् थःथवं विचार, भाव, इच्छा व्यक्त यायूगु नितिं भाषाया विकास जुल । उकिं मनुतय् दथुइ जुइगु अर्थपूर्ण संचार हे भाषा खः । अले थ्व हे भाषाया वैज्ञानिक अध्ययन हे भाषाविज्ञान खः । मनूया जीवनय् भाषा छगू प्राकृतिक व सामान्य अंगकथं नालाच्चंगु दु । संसारया फुक्क भाषाया लेखन अभ्यास मदु । गुलि भाषा ला सम्बन्धित समाजया मनुतय्सं नोंवाइगु ध्वनि, खँगोः आदिया आधारय् जक ल्यं दु । भाषाया छाया लेखन शैली मदुगु ?, ध्वनि व लेखन दथुइया सम्बन्ध, भाषिक संचार आदिया विषयसं भाषाशास्त्री एवं मानवशास्त्री एडवार्ड सपिरं व्याख्या यानादी । वय्कलं भाषाविज्ञान व मानवशास्त्रया अन्तरसम्बन्धया विषयसं अध्ययन यानादी । सपिरं भाषायात विशुद्ध मानवीय व मानवीय भाव, विचार, इच्छा स्वतन्त्र रूपं संचार यायूगु असहज वा अस्वाभाविक प्रतीकात्मक प्रणालीकथं परिभाषित यानादी । अथे हे, भाषा व संस्कृतिया सम्बन्धयात नं सपिरं विशेष महत्व बियादी । संस्कृतिं भाषाया आकृति निश्चित याइगु मखुसं संस्कृतियात निश्चित रूप बीगु ज्या भाषां याइ ।

मूखँगोः – भाषा, भाषाविज्ञान, संस्कृति, मानवशास्त्र

१. म्हसीका

एडवार्ड सपिरया जन्म (सन् १८८४–१९३९) जर्मनीया पोमेरानिया धैगु थासय् जूगु खः । सपिर न्यादँ दुबले वय्कःया माचाछि अमेरिकाय् चोंवन । अमेरिकाया कोलम्बिया विश्वविद्यालयपाखें वय्कलं जर्मनभाषा व साहित्य विषय अध्ययन यानादिल । अध्ययनया झोलय् अमेरिकी भाषाशास्त्री फ्रेन्ज बाओसनाप तसकं प्रभावित सपिरं क्यालिफोर्निया व पेन्सिल्विनिया विश्वविद्यालयय् मानवविज्ञान व

अमेरिकी-इन्डियन भाषाया अध्ययन यानादिल । मानवशास्त्री व भाषाशास्त्री नापनापं वय्कः छम्ह तसकं बांलाःम्ह कवि, आलोचक व संगीतज्ञ नं जुयादी ।

सपिरं भाषायात मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणं सोयादी (तिवारी, १९९३, पृ. ७०) । वय्कलं भाषायात सामाजिक सत्यताया निर्देशिका नापं भाषाभाषी समाजया, संस्कृति व उकिया मनोविज्ञाननापं सम्बन्धित खः धकाः व्याख्या यानादी । संस्कृतियात निर्देश याइगु छगू प्रतीकात्मक लॅपु हे भाषा खः (Bohannan, 1988, p. 142) । भाषाविज्ञानयात अलग विधाकथं मकाःसे, थ्व नं मनोविज्ञान व समाजविज्ञानया छगू धिसिलाःगु विधाकथं कयादी । वय्कलं थःगु नांजाःगु सफू *Language: An Introduction to the study of speech* सं भाषायात मानवीय विचार, भाव, इच्छा, चेतना, संस्कृति, कला, ऐतिहासिक प्रक्रिया, शरीरया अनेक अंग आदि थेंजाःगु आधारभूत पक्षनाप सम्बन्धित यानाः व्याख्या यानादीगु दु । भाषा अध्ययन धैगु मात्र भाषाया जक अध्ययन मखुसें सम्पूर्ण विश्व दथुइया सम्बन्ध व प्रभावया अध्ययन खः (Sapir, 1921) । गथेकि छम्ह मनुखं थःगु मानवीय उच्चारण अवयव संचालन यानाः पिकाःगु अर्थपूर्ण ध्वनिया सम्बन्ध वया शरीरया फुक्क अंगनाप दयाचोनी । वय्कलं संस्कृतिया महत्व नापं भाषा व संस्कृति दथुइया समानतायात नं तसकं बः बियादी । उकिं छु नं छगू समुदायया भाषा विकसित वा अविकसित धैगु विषयसं वय्कलं विरोध पोकादी । भाषाया ध्वनि व्यवस्था, व्याकरणिक संरचना व शब्द भण्डार सम्बन्धित समाजया निरितिं पूर्ण विकसित जुइ, गनं उकिया पूर्ण छेलाबुला जुइ । तर गनं उगु भाषाया छेलाबुला जुइमखु, उगु समाजया निरितिं व अविकसित हे जुयाचोनी (तिवारी, १९९३ : ७०) ।

एडवार्ड सपिरं भाषायात सामाजिक सत्यताकथं व्याख्या यानादी (Bohannan,1988:145) । मानवीय भाषाया आधारय् समाजया थीथी पक्षया अध्ययन यानादी । मुक्कं अर्थपूर्ण मानवीय भाषाया वैज्ञानिक अध्ययन हे भाषाविज्ञान खः । अले थ्व विज्ञाननापं समाज, संस्कृति, कला, मनोविज्ञान, मानवशास्त्र, शरीरविज्ञान, साहित्य आदिया अध्ययन स्वतः स्वानावइ ।

थ्व अध्ययन मुक्कं एडवार्ड सपिरया भाषाविज्ञान सम्बन्धि सिद्धान्तय् आधारित खः । भाषा व भाषाविज्ञान अध्ययनया झोलय् सपिरया सिद्धान्त विश्व प्रसिद्ध खः । भाषा अध्ययनय् सपिरया सिद्धान्तया महत्व व विज्ञानया थीथी पक्षनाप भाषाया स्वापू अध्ययन याय्गु हे थ्व अध्ययनया मू उद्देश्य खः । सपिरं भाषाविज्ञानयात मानवीय व संस्कृतिया आधारय् नं याय्ज्यु धैगु खँयात स्पष्ट यासें भाषा नं विज्ञानया छगू महत्वपूर्ण अंगया रूपय् सिद्धान्तया प्रतिपादन यानादिल । भाषाया प्रकृति, संरचना, उद्भव, विकास आदिया सैद्धान्तिक अध्ययन नापं सिद्धान्तया प्रयोगं भाषाया अध्ययन गुकथं याय्फइ धैगु हे थ्व अध्ययनया मू औचित्य खः ।

भाषाशास्त्री एवं मानवशास्त्री एडवार्ड सपिरया भाषा, भाषाविज्ञान व थुकिया मानवशास्त्र व

संस्कृतिनापया स्वापू सिद्धान्त हे थ्व अध्ययनया मू विषयवस्तु खः । थ्व अध्ययनया निंतिं द्वितीय स्रोतकथं पुस्तकालय विधि कःघानातःगु दु ।

२. सैद्धान्तिक अवधारणा

अर्थपूर्ण मानवीय ध्वनि संरचना हे भाषा खः । थ्व अध्ययनं सपिरया भाषा व भाषाविज्ञानया थीथी विज्ञाननापया स्वापूयात न्ह्यबोच्चंगु दु । मुख्यतः भाषाया समस्या, ऐतिहासिक प्रक्रिया, जाती, संस्कृति कला आदिनापया मूलभूत सम्बन्धयात सपिरं बोयादी (language in “relation to other fundamental interests—the problem of thought, the nature of the historical process, race, culture, art.”) (Sapir, 1921) । मानवीय अवयव संचालन जुयाः पिज्वःगु ध्वनियात निश्चित भाषा धायगु निंति वं समाज, मानव जाति, संस्कृति आदिया लँपु जुयाबीमाः ।

३. विश्लेषण

भाषा धैगु संचारया माध्यम खः । भाषा खँगोः संस्कृतिया भाष् धातुं सिर्जना जूगु खः, गुकिया अर्थ नोंवायगु वा धायगु खः (तिवारी, १९८३, पृ. २) । भाषिक अध्ययनयात न्हापा भाषाशास्त्र अर्थात् फिलोलोजी कथं भाषा, साहित्य व सांस्कृतिक पक्षया जक अध्ययन याइगु खः । तर लिपा भाषाया बैज्ञानिक अध्ययन जुइवं थुकियात भाषाविज्ञान अर्थात् Linguistics कथं अध्ययन यात (थापा, २०६९, पृ. १) । एडवार्ड सपिरं भाषायात विशुद्ध व अस्वाभाविक मानवीय भाव, इच्छा, विचार आदि स्वतन्त्ररूपं व्यक्त यायगु संचार माध्यमकथं व्याख्या यानादी (Sapir, 1921, p. 7) । छुं नं भाषा छु नं छगू सुत्र वा छपुचः मनूतयसं छन्हु वा निन्हुया दुने दयदीगु मखु । भाषा धैगुला छगू पुस्तां मेगुलिं हस्तान्तरण जजुवनीगु छगू नियमित प्रक्रियागत विकासक्रम खः । वय्कलं मानवशास्त्र व संस्कृतिया संयुक्त अध्ययन हे भाषा अध्ययनया मूल स्रोत ताय्कादिल । थथे भाषाया माध्यमं मानव विकासक्रम व संस्कृतिया अध्ययन याय्बले सामाजिक तत्वया अध्ययन नं स्वतः स्वानावइ । थ्वहे विकासक्रमलिसें भाषायात नितान्त व्याकरण अध्ययनया रूपय् जक मखुसें भाषाया माध्यमं समाज, संस्कृति, इतिहास, भूगोल, साहित्य आदिया वैज्ञानिक अध्ययन याय्फइ धैगु अवधारणा न्ह्यबोयादिल । वय्कलं भाषाविज्ञान अलग विषय मखुसें, विज्ञानया मेमेगु विषयनापं स्वाना अध्ययन यानादिल । वय्कलं भाषाया आन्तरिक संरचना, उकिया समाजसापेक्षता व साहित्यय् उकिया सौन्दर्यमूलक सिर्जनात्मक अवस्था आदियात समग्रतावादी दृष्टिकोणं व्याख्या यानादिल (तिवारी, १९९३: ७१) ।

छम्ह मनुखं निह्यान्हिथं याइगु क्रियाकलाप, गथेकि न्यासिवनेगु, नयगु, सासः ल्हाय् थें हे वं ल्हाइगु

भाय् नं खः (Sapir, 1921:5) । न्हियान्हिथंया जीवनय् भाषायात सामान्य रूपं कयाचोनी । मचा जन्म जुइबले वया ल्हाः, तुति नापं फुक्क शारीरिक अंग दयाचोनी । जैविक आनुवंशिकतापाखें सुशोभित जुयाचोनी । सामान्य छम्ह मनुखं थःहे न्यासिवनी, सुनानं स्यनाः व सुयापाखे सय्काः मखु । जैविक व प्राकृतिक रूपं वं थःगु कार्य याय्फइ । उकिं मनुखं याइगु फुक्क गतिविधि अन्तरनिहित व जैविक कार्य खः । थुपिं कार्य बाहेक भाषा धाःसा जैविक कार्य जक मखु । छम्ह मनुखं नोवाइगु वया जःलाखःलाया वातावरणया कारणं खः । जन्मजात सुं नं मनुखं गजाःगु समाजय् जन्म जुल ?, गजाःगु संस्कारय् बोलन ?, उकिया आधारय मनूया भाषा निर्धारण जुइ । समाजयात छखे तल धाःसा मनू जन्म जुयाः थः हे म्वाय्गु वातावरण दय्केफइ । तर व मनुखं मानवीय भाषा धाःसा ल्हाय् फइमखु । भाषा ल्हाय्गु निंतिं, सय्केगु निंतिं वया समाज, संस्कृति, भूगोल आदिया तःधंगु भूमिका दयाचोनी (His speech will be completely at variance with the speech of his native environment) (Anderson, 1970, p. 2) । दसु : थौकन्हे अपोः नेवाःत बांलाःगु ज्या व जीवनया आशाय् विदेश वनी । अनया लकसय् थःथम्हं भेलेपुनेया निंतिं अनया भाषा नाली । बुलुहुं वया न्हूगु पुस्तां नं अनया भाषा ल्हाइ । व मचा नेवाःया मचा जूसांतबि, वं थः जःखःया वातावरण, संस्कृतिया प्रभावकथं अनया हे भाय् ल्हाइ । तर व हे मचा जन्म जुइवं नेपाल हल धाःसा वं थनया वातावरण व जःखःया प्रभावय् लानाः नेवाःभाय् हे सय्की ।

सपिरं भाषायात विशुद्ध मानवीय स्वरूपया कथं व्याख्या यासैं भाषाया वैज्ञानिक अध्ययनया अर्थात् भाषाविज्ञानया स्वापू तपेंकं थीथी सामाजिक तत्त्वनापं दयाचोनीगु खँय् बः बियादी ।

३.१ भाषाया परिभाषा : सपिर

वक्ता व स्रोता दथुइ नोवाइगु व नेनेगु व्यवस्थाया प्रतीक हे भाषा खः । वक्तां नोवाइबले उत्पन्न जुइगु सःया गतिसिबें स्रोतां नेनीगु सः महत्वपूर्ण जुइ । वक्तां नोवाःगु सःयात स्रोतां नेनाः न्हापां उकियात थःम्ह थुइगु भावकथं परिभाषित याइ, अले तिनिं उकिया प्रतिक्रिया बी । थुकिं वक्ता व स्रोता निम्हेसिया कनेगु व नेनेगु अनुभवयात न्ह्यबोइ । उकिं नोवाय्गु व नेनेगु धैगु विशुद्ध बाह्य प्रक्रिया खः, गुगु मुक्कं सःया आधारय् व्याख्या जुइ (Sapir, 1921, p. 11) । भाषा धैगु सामान्यतया थीथी सःया क्रमिक अर्थपूर्ण तत्व खः । सलं खँगोः, खँगोःया पुचः अर्थात् अर्थपूर्ण वाक्यया निर्माण जुइ (Sapir, 1921, p. 14) ।

सपिरं भाषायात परिभाषित यासैं कोय् न्ह्यथनाकथंया विषयय् बः बियादीगु दु ।

- » भाषाया क्षेत्र मानव तक जक सीमित जुइ ।
- » भाषा असहज, अस्वाभाविक (non-instinctive) जुइ ।

- » भाषां विचार, भाव, इच्छा आदि व्यक्त याइ ।
- » भाषा सहज उच्चारित प्रतीकया व्यवस्था खः ।
- » अवयव संचालनं पिजोइगु ध्वनि भाषा मखु ।
- » ध्वनिं प्रतीकया यादृच्छिक व्यवस्थायात व्याख्या याय्माः (तिवारी, १९९३, पृ. ७१)

भाषा मानवीय गतिविधि खः, गुगु छगू सामाजिक पुचलं मेगुलिं निर्धारित ईकथं हस्तान्तरण जुयातुंचोनी । समाज दत्तले भाषाया छेलाबुला जुयाचोनी । मानव बाहेक मेपिं जीवजन्तु पशुपंक्षीया निश्चित व संरचित भाषा दइमखु । तर उमि दथुइ नं संचार धाःसा जुइ, गुगु संचारया माध्यम ध्वनि व उमिगु शारीरिक हाउभाउसं आधारित जुइ । जीवजन्तु व पशुपंक्षीयाके थीथी जन्मजात गुणत दयाचोनी गुकिया आधारय् उमिसं थःगु भाव अभिव्यक्त याइ । तर थ्व अभिव्यक्ति मानवीय भाषा थें जुइमखु । उकी छुं कथंया खँगोः, शाब्दिक अर्थ, वाक्य, रूप आदि दइमखु । तर मनूतय् दथुइ भाषिक संचार जुइबले ध्वनि व इशारा जक मखुसैं निश्चित व अर्थपूर्ण खँगोः, वाक्य, संघटक संरचना आदि दइ । उकिं भाषा विशुद्ध मानवीय खः । दसु, छम्ह मनूखं मेम्हेसित सःतेमाःसा उम्ह मनूयात ल्हाः भाय् यानाः छगू निश्चित व अर्थपूर्ण वाक्य छेलाः सःती । गथेकि, राम थन वा । तर मानवेत्तर जीवजन्तु व पशुपंक्षीं छगू ध्वनि पिकयाः सःती । गथेकि खिचां मेम्ह खिचायात निश्चित ध्वनि ह्वाउँह्वाउँ पिकयाः उया सःती । कोखं का का यानाः सःती ।

भाषा असहज, अस्वाभाविक (non-instinctive) जुइ । मानवीय भाव, विचार, आवेग मानव स्वयमया स्वइच्छां पिजोइगु सांचारिक चिं खः । भाषाया विकास छम्ह मनू वा छपुचलं याःगु मखु । थ्वला छगू पुस्तां मेगु पुस्तायात त्रमिक विकासया रूपय् सम्प्रेषित जुयाचोनीगु गतिशील प्रक्रिया खः । उकिं भाषा ऐतिहासिक सम्पदा खः । संस्कृतिं भाषाया आकृति निर्माण याइगु मखुसैं सांस्कृतिक आकृतिया निर्माण भाषां याइ । थ्व हे प्रक्रियाया आधारय् व्यक्ति व संस्कृतिया सम्बन्धया आकृति निर्माण जुइ । अले थ्व आकृतियात संचार योग्य व कानून सम्मत छगू निश्चित ढाँचा बीगु ज्या भाषाविज्ञानं याइ । दसु : मनू न्यासिवनीगु धैगु जैविक, स्वाभाविक ज्या खः । तर नोंवाय्गु धैगु अस्वाभाविक, अर्जित सांस्कृतिक ज्या खः ।

मनूखं खुशी, दुःख, स्याइगु, न्हिलेगु आदि इलय् थीथी सः पिकाइ । थ्व फुक्ककथंया सः सामान्य ध्वनि जक खः । थ्व ध्वनि भाषाया प्रतीक मखु (Anderson, 1970, p. 3) । थ्व प्रत्येक मनूखं पिकाइगु भावनात्मक ध्वनि जक जुइ, गुगु मनू पत्तिकं पानाचोनी । यदि मनूखं निश्चित वाक्यया आधारय् थःगु भावना व्यक्त याःगु खःसा उकिं मानवीय भाषायात व्याख्या याइ । दसु, ओ, हाँय्, हिइइइ, आहा । थजाःगु मानवीय हर्ष, विस्मात, न्हिला, खोबि आदि थुइकीगु खँगोः मात्र परम्परानिसैं न्ह्यानावःगु प्राकृतिक ध्वनि जक खः । उकिं थजागु ध्वनि निश्चित समुदाय, संस्कृति वा समाज कथं पानाचोनी । सामान्य भाषाय् मानवीय भाव

थुइकेगु थजाःगु खँगोः व सः स्वाभाविक नक्कल जक खः, गथेकि कला, गुगु विशुद्ध सामाजिक व सांस्कृतिक स्वरूप खः (Anderson, 1970, p. 3)। दसु : पद्मपाणि लोकेश्वरया चित्र चोय्बले नेवाः चित्रकार व तिब्बती चित्रकारया प्रकृति पाइ। थुकिया मुख्य कारण धयागु उपिं चित्रकारतयगु समाज, संस्कृति पाःगुलिं खः। तर निम्हेसिनं लोकेश्वरयाके दय्माःगु लक्षण समान व स्वाभाविक रूपं प्रस्तुत याइ। उकिं भाषा धैगु मानवीय विचार, भावना व इच्छा स्वतःस्फूर्त व स्वतन्त्र रूपं व्यक्त याय्गु माध्यम खः।

भाषा सहज उच्चारित प्रतीकया व्यवस्था खः। निश्चित कुतःयानाः मनूया उच्चारण अवयव संचालन जुयाः पिज्वइगु ध्वनि हे भाषा खः। मनूया शरीरया मेमेगु अंगया संचालन नं ध्वनि ला पिहांवइ, तर अजाःगु ध्वनि भाषा मखु। गथेकि लापा थाय्गु, सुलि पुइगु आदि। थजाःगु क्रियाकलापं पिहांवइगु सः संचारया माध्यम ला खः तर व उच्चारित भाषा धाःसा मखु (तिवारी, १९८३, पृ. २)। उकिं भाषा वक्ताया विचार स्रोता तक थेनाः उकिं अर्थपूर्ण संचार याय्माः।

छुं नं भाषाय् वक्तां उच्चारण याःगु ध्वनि स्रोताया निंतिं अर्थपूर्ण जुइमाः। थ्व ध्वनि मनूया ध्वनि अवयव संचालन जुयाः पिजोइगु खः। स्वँ, म्हुतु, तालु, न्हाय्, मे, वा आदि अवयवया सही संचालनपाखें सः पिज्वइगु खः। तर थ्व पिजोःगु सःयात भाषा धाय्फइमखु। गथे ल्हाःया पतिंयात पियानो थाय्गु अवयव धाय्गु व द्यःया दर्शन याय्त पुतलिं चोनेगुलिं पुलियात अवयव धाय्गु गलत जुइ (Sapir, 1921, p. 7)। थन पतिं व पुलिं औजारया ज्या जक याइ। पियानो थाय्त व पुलिं चुयाः द्यः दर्शन याय्त मनूया चेतनां ज्या याय्माः। अथे हे ध्वनि अवयव संचालन यानाः पिजोःगु ध्वनियात मानवीय चेतनां ज्या यानाः अर्थपूर्ण व न्यने बहः जुइकेफुसा जक व भाषा जुइ।

सपिरया कथं केवल ध्वनि जक भाषा मखु, भाषा ध्वनिनापं प्रत्ययया यादृच्छिक सम्बन्धय् चोनी। वय्कलं छुं नं भाषा विकसित वा अवविकसित धैगु विषयसं विरोध प्वंकादी। वय्कःया विचाःकथं भाषा ध्वनि व्यवस्था, व्याकरणिक संरचना व शब्द भण्डार आदिइ उगु समाजया निंतिं पूर्ण विकसित जुइ, गन उकिया छेलाबुला जुइ। दसु : एस्किमो भाषाय् अंग्रेजी भाषाया तुलनाय् म्हो जक शब्द भण्डार दु। उकिं एस्किमो भाषायात अविकसित धाइ। तर सपिरया कथं तुलनात्मक अध्ययन याय्बले अंग्रेजी भाषाय् प्राविधिक खँगोः आपालं दु। गुकिया छेलाबुला एस्किमो भाषाय् म्दु। व समाजय् म्दु। तर एस्किमो भाषाय् बरफ नाप स्वापू दुगु खँगोः यको दु। थुकिया समानान्तर अंग्रेजी खँगोः धाःसा म्दु (तिवारी, १९९३, पृ. ७१)। अथे हे, नेपालभाषा व नेपालीभाषाया तुलनात्मक अध्ययन याय्बले नेपालभाषाय् नेपालीभाषाय् सिबें म्हो जक साहित्यिक रचना नापं छेलीगु खँगोः दु। तर नेपालभाषाय् थें ताजिगोःया छेलाबुला नेपालीभाषाय् म्दु। नेपालभाषाय् जीवजन्तुयात 'म्ह' अले निर्जीवयात उकिया आकारप्रकार स्वयाः

ताजिग्वः छयली । तर खँय् भाषाय् सजीव व निर्जीवया आधारय् जक ताजिग्वः छेली ।

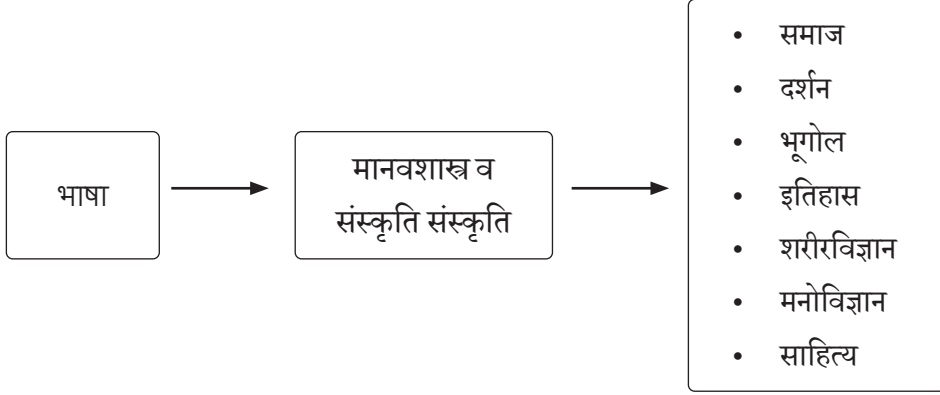
सपिरं छुं नं भाषाय् पिहांवइगु ध्वनिं प्रतीकया यादृच्छिक व्यवस्थायात व्याख्या याय्माःगु खँय् नं बः बियादी । भाषाय् प्रयोग जुयाच्चंगु ध्वनि या खँगोलं सार्थकता बियाचोनी तर उकिं वक्ताया भाव वा विचारनापं छुं सम्बन्ध दैमखु । थजाःगु सम्बन्धयात हे यादृच्छिक सम्बन्ध अर्थात् मानेयानातःगु सम्बन्धकथं काइ । उकिं भाषाय् यादृच्छिक ध्वनि प्रतीक (Arbitrary vocal symbols) दइ । गुलिं ध्वनि वा खँगोःयात छाया अथे धाल वा उकिया अर्थ छु खः धकाः मालेगु झोलय् यादृच्छिकतां ज्या याइ । यदि थजाःगु सम्बन्ध सहज, तर्कपूर्ण, स्वाभाविक व नियमित जूसा संसारया फुक्क भाषा समान जुइगु खः (तिवारी, १९८३, पृ. २) । दसु : अंग्रेजी भासं *Rice*,, नेपालीभासं *भात*, नेवाःभासं *जा* धाइ । आखिर मुख्य वस्तु ला व हे खः, नयगु तरीका नं व हे खः । तर भाषा अनुसार उगु वस्तुया उच्चारण ध्वनि, खँगोः धाःसा पाः । उकिं छगू हे वस्तु, भाव व विचारया आधारय् पानाचोनी ।

३.२ भाषा व विज्ञानया थीथी विधा दथुइया स्वापू

भाषाया वैज्ञानिक अध्ययन हे भाषाविज्ञान खः । भाषाविज्ञानं भाषिक व्यवस्थाया अध्ययन याइ । उकिं छुं नं छगू भाषा नोंवायगु व भाषाया विषयसं स्यूगु धैगु निगू अलग खँ खः । नोंवायगु सःम्हेसिनं भाषाया वैज्ञानिक व्यवस्थाया विषयसं मथुइफु, तर भाषा स्यूम्हेसिनं उगु व्यवस्था थुइ (यादव, २०५९, पृ. ३३) । भाषाविज्ञानया माध्यमं विज्ञानया थीथी विधाया अध्ययन सहज जुइ । विज्ञानया थीथी विधाकथं समाज, संस्कृति, भूगोल, इतिहास, मानवीय शरीर व मानसिक अवस्था, साहित्य, दर्शन आदि या अध्ययन भाषाविज्ञानया आधारय् याय्फइ । भाषा मानव ज्ञानया अभिव्यक्ति व प्राप्ति या निंतिं महत्वपूर्ण साधन जुगुलिं भाषाविज्ञानया सम्बन्ध ज्ञानया थीथी विधानापं दयाचोनी । उकिं थ्व हे थीथी विधानाप स्वापू तयाः अध्ययनया विषय, पद्धति व परम्पराया अन्तरनिर्भरताया कारणं भाषाविज्ञानया स्वापू तसकं क्वातु (यादव, २०५९, पृ. ३९) । भाषाविज्ञानया विधि, पद्धति व पहुँच वैज्ञानिक जुइ । विज्ञानय् आधारित जुइगु कारणं छुं नं अध्ययनया निरीक्षण, प्राक्कल्पनाया निर्माण, जाँच, प्रमाणीकरण आदि नं भाषाविज्ञान अन्तर्गत लाइ (Varshney, 1988, p. 14) ।

एडवार्ड सपिरं भाषाविज्ञानयात विज्ञानया थीथी विधानापं स्वानाः व्याख्या यानादीगु दु । वय्कलं भाषायात मानवशास्त्र व संस्कृतिया समिश्रणकथं व्याख्या यानादीगु दु । भाषावैज्ञानिक अनुसन्धानया इवल्यमानव अध्ययनया निंतिं भाषा दकले धिसिलाःगु माध्यम खः । अले सम्बन्धित समाजया सांस्कृतिक अध्ययनया निंतिं नं भाषा महत्वपूर्ण व मूल्यवान पथप्रदर्शक खः । उगु समाजया सांस्कृतिक सभ्यताया

माणन यायूगु सूचक नं भाषा हे खः (Bohannan, 1988, p. 144) सपिरया कथं भाषा धैगु समाजिक सत्यताया मार्गदर्शक खः (Language is a guide to social reality) (Bohannan, 1988, p. 145).

३.२.१ भाषा व मानवशास्त्र

मानवजातिया विकासक्रमया अध्ययन हे मानवशास्त्र खः । अध्ययन अन्तरगत भाषा नं विकासक्रमया महत्वपूर्ण प्रतीक खः । उकिं मानव व भाषा छगुलिं मेगुया परिपूरक खः (तिवारी, १९८३, पृ. २७) । छम्ह मनू वा छपुचः मनूतय् दथुइ भाषा सय्कीगु प्रक्रिया, परस्पर सम्बन्ध, भाषावैज्ञानिक ढाँचा थेंजाःगु मानवीय गतिविधि अध्ययनय् भाषाया मू भूमिका दयाचोनी (Varshney, 1988, p. 22) । भाषाया माध्यमं सामाजिक समस्या व प्रक्रिया थुइकेफइ । भाषाविना म्वायूगु वा छुं नं कथंया अभिव्यक्ति बिना सांचारिक समस्याया समाधान यायूगु धैगु भ्रामक जक जुइ (Bohannan, 1988, p. 145) । सामाजिक व मानव विकासक्रम जक मखुसे मनूखं न्ह्यबोइगु साहित्य नं उत्तिकं हे भाषाया प्रयोग जुयाचोनी । भाषा धैगु विचार आदानप्रदान यायूगु प्रणाली जक मखुसे सुलाचोंगु मानवीय चाहना खः गुकिं पूर्वनिर्धारित प्रतीकात्मक अभिव्यक्तियात व्याख्या याइ । थुक्तियात हे साहित्य धाइ (Sapir, 1921:106) । दसु : छगू सामान्य साहित्यिक रचना वा अझ धाय्कि छपु चिनाखँ थुइकेगु निंतिं भाषायात विज्ञानया रूपय् स्वयूमाः । उगु चिनाखँय् छेलातःगु खँगोः, भाव, झोः, छन्द आदि आधारभूत भाषायात थुइवं तिनि उकिं न्ह्यबोय्तेंगु चोमिया मनोविज्ञान व व्याख्या यायूतेंगु समाज व संस्कृति नं स्वतः न्ह्यःने वइ । हरेक भाषा थःथव हे अभिव्यक्तिया सामूहिक कला खः । थ्व कला दुने भाषाया सौन्दर्य कारकत ध्वनि, लय, प्रतीकात्मक रूप आदि सुलाच्वंगु दइ गुगु छगुलिं मेगुलिसें अलग जुइ । प्रभाव लाकेफइगु गुणया आधारय् थ्व सौन्दर्य कारकत थःथवं मिश्रित वा अलग, निगुलिं जुइफु (Sapir, 1921, p. 106) ।

३.२.२ भाषा व संस्कृति

संस्कृतिया प्रतीकात्मक मार्गदर्शक हे भाषा खः (Language is a symbolic guide to culture) । अथे हे भाषाविज्ञानं सांस्कृतिक घटनाक्रमया अध्ययन याइ । अले संस्कृतिया अर्थपूर्ण अवधिं ऐतिहासिक विचार व घटनाक्रमयात न्ह्यबोयाचोनी (Bohannan, 1988: 145) । उकिं भाषा संस्कृतिसिबे पिने मखु । मनूया विश्वास, व्यवहार नापं म्वायूगु पहःयात नं भाषां केनाचोनी । मानवशास्त्रीतयसं जाति, भाषा व संस्कृतिया आधारय् मानव अध्ययन याइ (Sapir, 1921, p. 100) । भाषिक पुचः जातीय पुचःनाप समानता दय्माः धैगु म्दु । छगू हे भाषा, जाति व संस्कृतिनाप परस्पर सम्बन्धित जुयाचोनी । गथेकि, संयुक्त राज्य अमेरिकाय् फुक्क जातिं अंग्रेजी भाषा हे ल्हाइ धैगु म्दु । अन लाखौं मनूत निग्रो जातियापिं दु, उमिसं थःगु मातृभाषा बाहेक मेगु भाषा मसः । मातृभाषां उमिगु विचार व भावनायात औपचारिक प्रस्तुति बी (Sapir, 1921, p. 100) । भाषा, जाति व संस्कृति दथुइ न्ह्याबले परस्पर सम्बन्ध दयाचोनेमाः धैगु म्दु । उकिया मतलब सम्बन्ध हे म्दैगु धाःसा मखु । जातीय व सांस्कृतिक सम्बन्धया प्रवृत्ति व तथ्य आधारय् समान महत्व जक फरक जुइगु खः । संस्कृतिथे भाषा गबले नं थःथम्हं पूवनीमखु । थःथवय् आशयकताया पूवकेत छगू भाषाया वक्तां थःथिति वा सांस्कृतिक रूपं प्रमुख भाषालिसेया प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष स्वापू तयाः सय्की । थ्व स्वापू बांलाःगु वा विरोधात्मक नितां जुइफु (Sapir, 1921, p. 93) ।

३.२.३ भाषा व समाज

समाजया अध्ययन यायूगु निंतिं नं भाषा छगू महत्वपूर्ण माध्यम खः । समाजया थीथी तत्वया विश्लेषण यायूत समाजशास्त्रीतयूगु मानवीय संचार (भाषा)यात छेली । मानवीय भाषा अन्तरगत उच्चारणया मौलिकता, वाक्यांशया विशेषता, बोलीचालीया भाषा, पेशागत बोलीचाली आदि लाइ । वक्ताया भाषिक शैली व सामाजिक अध्ययनया माध्यम व शैली हे भाषा जुयाबी (Bohannan, 1988, pp. 145-146) । अथे हे, मनूया मानसिक स्थिति थुइकेगु निंतिं नं भाषाया अध्ययन महत्वपूर्ण जुइ । छम्ह वक्तां पिकाइगु सः अर्थात् ध्वनि, वया मस्तिष्कनापं तपेक स्वानाचोनी । भाषाया आन्तरिक संरचना थुइकेगु निंतिं मनूया मानसिक अध्ययनं तसकं गुहालि याइ (तिवारी, १९८३, पृ. २४) । अले मनूया मानसिक स्थिति व अवयवया अध्ययनया निंतिं भाषां गुहालि याइ । उकिं मानवीय मस्तिष्क व भाषा छगुलिं मेगुया परिपूरक खः । छम्ह मनोवैज्ञानिकं भाषिक तथ्याङ्कया व वक्ताया नोवाइगु पहःया आधारय् व्यक्तिया मनोविज्ञानया अध्ययन याइ । भाषाविज्ञानया विधि व

प्रक्रियाया प्रतीकात्मक पक्षं मनोविज्ञान अध्ययनयात न्ह्याबलें गुहालि यानाचोनी (Bohannan, 1988, p. 145-146) ।

३.२.४ भाषा व इतिहास

ऐतिहासिक घटनाक्रमं भाषाय् प्रभाव लानाचोनी, अले भाषाया परिवर्तनशीलतां छुं नं समाजया इतिहासयात व्याख्या यानाचोनी । सपिरं भाषाया प्रक्रिया व ऐतिहासिक विकासक्रमया आधारय् सामाजिक व्यवहार, राजनैतिक घटना, धार्मिक महत्व आदिया विश्लेषण याय्त अःपुइगु तर्क तयादीगु दु । सामाजिक व्यवहार अन्तर्गत समाज, संस्कृति, मानवीय बसोवास, मानवीय बानी, रहनसहन आदि लाइ । हरेक मनुखं नोंवाइगु, वया थःगु अभिव्यक्ति याय्गु पहः पानाचोनी । उकिं वया पारिवारिक भाषा नापं समाजय् छेलीगु भाषाया किचः लानाचोनी । दसु : उमेर पानावंलिसे उमिसं नोंवाइगु भाषाया पहः, खँगोः छेला, आदि पाइ । अथे हे, इतिहासय् विभिन्न कालखण्डय् थीथी भाषाया प्रयोगया आधारय् थाय्बाय्या नां हिलाचोंगु दु । अथे हे, सन् ४६४-८७९ तकया दुने नेपाःगालय् लूगु २०० गू मल्याक्क लिच्छवि अभिलेखय् संस्कृत भासं चोयातःगु खःसां उकी संस्कृत मखुगु खँगोःत नं लुयावःगु दु, गथेकि : खुसि, थाय्या नां आदि (तुलाधर, ११२०, पृ. १९) । दसु : अंब (नय्गु छगू फल) ईकथं परिवर्तित जुयाः वर्तमान रूपय् थ्यन - अम्बल (नेसं ५०१), अंबल (नेसं ५०६), अंबल (नेसं ८००) ।

३.२.५ भाषा व शरीरविज्ञान

मनूया म्हुतुं पिजोइगु ध्वनि हे भाषा खः । वक्ताया स्वरयन्त्र, स्वरतन्त्री, तालु, वा, मे, म्हुतुसि, कण्ठ, न्हाय् थेंजाःगु अवयवया कारणं पिजोःगु ध्वनि व स्रोतां थःगु न्हाय्पनं ताइगु ध्वनिया अध्ययन शरीर विज्ञानं याइ (तिवारी, १९८३, पृ. २५) । व हे खँगोःयात निम्हेसिनं नोंवाइगु सःया आधारय् अर्थात् ध्वनिया आधारय् फरक जुयाचोनी । उगु परिवर्तन मनूया ध्वनिइ जक मखुसें व मनू चोनीगु समाजया आधारय् नं पानाचोनी । ध्वनि व ध्वनिं पिजोइगु अंगया अध्ययन बिना भाषाया अध्ययन न्ह्याबलें अपूर्ण हे जुयाचोनी । सपिरं ध्वनिया प्रभावया आधारय् नं भाषाया अध्ययन सहज जुइगु खँ न्ह्यथनादीगु दु । छगू भौगोलिक लागाय् पूर्णरूपं असम्बन्धित या तापाक्कं सम्बन्धित भाषाया न्हूगु ध्वन्यात्मक समानता दयाचोनी (Sapir, 1921, p. 95) । ध्व समानता विशेष प्रभावशाली जुइ गबले थुक्रियात व्यापक ध्वन्यात्मक दृष्टिकोणं व्याख्या याइ । अथे हे वय्कलं भाषाया ध्वन्यात्मक ढाँचा उक्रिया आन्तरिक अंग मखु धैगु खँय् नं बः बियादी । अलग उच्चारण जूगु ध्वनि भाषिक तत्व मखु । छुं नं ध्वनि, छुं नं भाषाया ध्वन्यात्मक संरचनाया अंग जूसा जक भाषा ध्वनि जुइ । उकिं भौतिक रूपं ध्वन्यात्मक संरचना

दुसांतबि वक्ताया चेतनाया दृष्टिनाप सार्थकता केनीमखु । थुकिं मनूया मनोविज्ञानया अध्ययन जुइ । दसु : सपिरं अमेरिकी आदिवासीयात पाप धैगु शब्द उच्चारण याकल । व मनुखं उच्चारण धा:सा पाव यात, लेखन धा:सा पाप हे यात (तिवारी, १९९३, पृ. ७२) । उकिं उगु जाति वा भाषिक समूहया लागि प व व दथुइ भिन्नता खनेमन्त ।

३.२.६ भाषा व साहित्य

विचार आदानप्रदान यायगु निश्चित प्रणाली जक भाषा मखु । भाषाया महत्व थ्वसिबें अपो: हे दु । भाषा छगू अदृश्य तत्व खः गुकिं मनुखं थःगु आत्मा थुइकेफइ । थ्व फुक्क ज्या प्रतीकात्मक अभिव्यक्तिया माध्यमं जुइ । जब थ्व अभिव्यक्ति असामान्य महत्वया जुइ, उकियात साहित्य धाइ । भाषा साहित्यया माध्यम खः । प्रत्येक भाषाया थःथःगु विशेषता दयाचोनी, उकिं साहित्यया सीमा व सम्भावना नं बिस्कंबिस्कं हे जुइ । उकी निगू विशेषता दयाचोनी । छगू भाषाया सुलाचोंगु पक्ष गुकियात मानवया अन्तरज्ञान नं धाइ (latent content of language) । अले मेगु उगु भाषाया विशेष बनावट गुकिं निश्चित मानवीय अनुभवया व्याख्या याइ The particular Conformation of a given language (Sapir, 1921, p. 106) । अथे हे प्रत्येक भाषाय् अभिव्यक्तिया छगू सामूहिक कला दुथ्यानाचोनी । थुकी सुलाचोंगु सौन्दर्य विषय गथेकि, ध्वनि, लय, प्रतीक, रूपगुगु मेगु भाषालिसे जो:लाइमखु । सपिरं थीथी भाषाया कविताया सैद्धान्तिक आधारयात दसुकथं न्ह्यबोयादीगु दु । गथेकि, ल्याटिन व ग्रीक भाषाया कविता विपरित सिद्धान्त्य् (contrasting weights) आधारित जुइ । अथे हे, अंग्रेजी कविता अन्तरविरोधात्मक सिद्धान्त (contrasting stresses), फ्रेन्च कविता संख्या व प्रतिध्वनि (Numbers and echo), चिनियाँ कविता प्रतिध्वनि, संख्या व सःया तीखोपन (Echo, numbers, contrasting pitches) य् आधारित जुइ । थुपिं फुक्क लयात्मक प्रणाली भाषाया अचेतन गतिशीलताया माध्यमं प्रस्तुत जुइ । छुं नं भाषाया ध्वन्यात्मक प्रणालीया अध्ययन याय्वं फुक्ककथंया भाषिक गतिशीलताया विशेषता थुइकेफइ (Sapir, 1921, p. 109) । उकिं भाषा स्वयम् हे अभिव्यक्तिया सामूहिक कला खः, गुकिया माध्यमं दोलंदो: मनूतय्सं अन्तरज्ञान न्ह्यबोइ । भाषा व साहित्य न्ह्याबलें थःथवय् अन्तरसम्बन्धित जुइ । भाषाया स्वापू विज्ञानया मेमेगु पक्ष गथेकि दर्शनशास्त्र, भूगोल, भौतिकशास्त्र, तर्कशास्त्र आदिनाप नं दु ।

४. लिचो:

थन सपिरया भाषा व भाषाविज्ञान सम्बन्धी सिद्धान्तया आधारय् विज्ञानया थीथी विधाया अध्ययन जगू दु । सपिरं भाषायात विविध दृष्टिकोणं परिभाषित यानादीगु दु । अथे हे भाषायात समाज, मानव विकासक्रम, संस्कृति, मानवीय शरीर, मस्तिष्क, साहित्य आदिनापं स्वाना: यानादीगु अध्ययनया नं थन

न्यथनातःगु दु । अर्थपूर्ण मानवीय भाषायात व्याख्या विश्लेषण यायूगु नितिं सपिरं थीथी खँ नं उल्लेख यानादीगु दु । गथेकि भाषायात सामाजिक सत्यताया निर्देशिकाकथं व्याख्या यानादीगु दु । भाषायात मुक्कं व्याकरणया रूपय् जक व्याख्या मयाःसे वय्कलं भाषाय् चोंगु व्याकरणया आधारय् समाज, संस्कृति व मानवनाप स्वानाः अध्ययन यानादीगु दु ।

लिधँसा

तिवारी, भोलानाथ. (१९९३). *आधुनिक भाषाविज्ञान*. लिपि प्रकाशन.

तिवारी, भोलानाथ (१९९३), *भाषाविज्ञान* । इलाहबाद : किताब महल ।

तुलाधर, प्रेमशान्ति (नेसं ११२०), *नेपालभाषा साहित्य इतिहास* । येँ : नेपालभाषा एकेदमि ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद व रेग्मी भीमनारायण (विसं २०५९), *भाषाविज्ञान* । काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

Anderson, Wallace L., Stageberg, Norman C. (1970), *Introductory Reading's on Language* (3rd Ed.). New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.

Bohanna, Paul (Ed.) (1988), *High Point in Anthropology*. New York: Alfred A. Knopf Inc.

Lyons, John (1981), *Language and Linguistics*. Trumpington Street: Cambridge University Press.

Sapir, Edward (1921), *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace.

Varshney, Radhey L. (1988), *An Introductory Textbook of Linguistics and Phonetics*. Bareilly: Student Store.